

МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ НЕГОРОБИННИХ ПТАХІВ (NON-PASSERIFORMES) СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

М.П. Книш

Гетьманський національний природний парк; м. Тростянець, Сумська обл., 42600, Україна
Hetmansky National Park; Trostyanets, Sumy region, 42600, Ukraine

✉ knysh.sumy@email.ua; Mykola Knysh <https://orcid.org/0000-0002-0304-4637>

Materials for the study of some species of non-passeriform birds (Non-Passeriformes) of Sumy region. - M.P. Knysh. - Berkut. 33 (1-2). 2024. - The paper presents data collected since the late 1960s, mainly in the forest-steppe part of the region (NE of Ukraine), on the migrations, breeding ecology and feeding of six bird species: Great Crested Grebe, Bittern, Grey Partridge, Little Owl, Nightjar and Hoopoe. The available literature on these species is patchy, often due to a lack of information and field observations, especially on breeding. The information provided supplements some poorly understood issues of their biology and distribution. [Ukrainian].

Key words: distribution, habitat, migration, breeding, nest, clutch, egg, feeding.

Наводяться дані, зібрані з кінця 1960-х рр. переважно в лісостеповій частині області, по міграціях, гніздовій екології та живленню 6 видів птахів: великого норця, бугая, сірої куріпки, хатнього сича, дрімлюги й одуда. Наявні в літературі дані по цих видах неоднорідні, часто із-за нестачі відомостей і польових спостережень, зокрема по гніздуванню. Представлена інформація доповнює деякі мало вивчені питання їх біології та поширення.

Ключові слова: поширення, біотоп, міграції, гніздування, гніздо, кладка, яйце, живлення.

Починаючи з кінця 1960-х рр. мені разом із колегами вдалося зробити низку спостережень за багатьма видами птахів, поширеними на території Сумської області, проте не всі вони знайшли достатнє відображення в наукових публікаціях. З метою надолуження пропущеного нижче представлені матеріали по біології великого норця (*Podiceps cristatus*), бугая (*Botaurus stellaris*), сірої куріпки (*Perdix perdix*), хатнього сича (*Athene noctua*), дрімлюги (*Caprimulgus europaeus*) і одуда (*Upupa epops*). Ці дуже різні як у таксономічному, так і в екологічному сенсі види розглядаються спільно тому, що відомостей про них небагато, а ті, що є, не відрізняються повнотою і свіжістю. Оpubліковані матеріали по них (Афанасьєв, 1998а, 1998б; Книш, 2001; Гаврись та ін., 2007; Матвиєнко, 2009; Севастьянов, 2016; Скляр, Книш, 2016; Белик, Москаленко, 2018 та ін.) вкрай неоднорідні, часто із-за нестачі відомостей і польових спостережень, зокрема по гніздуванню. Знати екологічну специфіку гніздування вкрай важливо для оцінки місцеперебувань і ступеня їх придатності для існування птахів в екосистемі. Тому кожна дрібка нової інформації доповнює наше розуміння цих видів.

Матеріал і методика

Спостереження за названими вище птахами проводилися мною переважно в лісостеповій частині Сумщини. Детально фіксувалися всі зустрічі мігрантів, прояви шлюбної активності, описувалися всі випадки гніздування. Певна частина даних надана автору іншими спостережниками. В результаті зібрано й опрацьовано матеріали, які переважають за об'ємом і точністю ті, що були раніше, та які можуть бути цікавими не тільки у вузько регіональному відношенні, але і в більш широкому сенсі вивчення екології цих видів.

У роботі використано назви населених пунктів та районів згідно нового адміністративно-територіального поділу Сумської області. Назви районів, актуальні станом на 1.01.2020 р., наведені в дужках курсивом.

Результати та обговорення

Великий норець (*Podiceps cristatus*)

За даними М.Є. Матвиєнка (Матвиєнко, 2009), у 1960-ті рр. великий норець у гніздовий час ніде в Сумській області не траплявся. Можливо, так і було, адже тоді тільки створювалися великі за площею штучні водойми, зокрема водосховища різного призначення і стави рибгоспів. По мірі стабілізації гідрологічного режиму на цих водоймищах формувалися прибережні зарості надводної рослинності (очерет, рогіз, куга озерна та інші макрофіти) й вони стали придатними для гніздування та зупинок на міграціях різних водно-болотних птахів. Поява тут великих норців відбувалася на тлі зростання чисельності виду в багатьох місцях європейської частини його ареалу, зумовленого різними чинниками, серед іншого – розбудовою гідрографічної мережі (Курочкин, 1982). Проте й зараз на Сумщині ці птахи гніздяться в незначній кількості й лише місцями. Тому нинішній статус великого норця можна означити як «рідкісний на гніздуванні й нечисленний на міграціях».

У різні роки ми спостерігали великих норців у гніздовий період (можливе, вірогідне або доведене гніздування) на великих, площею не менше 20–30 га, переважно штучних, не дуже зарослих водоймах, зокрема:

– великий став у заплаві р. Рябинка біля с. Катеринівка Охтирського (Великописарівського) району – 1 пара (Скляр, Книш, 2016);

– стави рибгоспу в заплаві р. Сироватка біля с. Глибне Сумського (Краснопільського) району – 1 пара (1995 р.);

– стави рибгоспу («Рибне») в заплаві р. Вільшанка на околиці м. Лебедин – 1 пара (2008–2010 рр.);

– оз. Лебединське (площею близько 50 га) біля м. Лебедин – 1 пара (1995, 2001 рр.), в останні роки це терасове озеро зовсім висохло;

– оз. Чеха (близько 32 га) у межах м. Суми – 2–3 пари (2006–2023 рр.) (Скворцова, 2024);

– стави рибгоспу на р. Стрілка на околиці м. Суми – 1–2 пари (1973–2002 рр.);

– Косівщинське водосховище на р. Сумка біля м. Суми – 1–2 пари (1990–1995 рр.);
 – став у заплаві р. Олешня між селами Руднівка і Кровне Сумського району – 1 пара (1994 р.);
 – став у заплаві р. Чаша у м. Буринь – 1 пара (2003 р.);
 – стави рибгоспу в долині р. Єзуч на околиці м. Конотоп – 2–3 пари, з них 1 пара у великій колонії звичайних мартинів (*Larus ridibundus*) (2008–2012 рр.);
 – великий став у заплаві р. Понурка біля с. Собичеве Шосткинського району – 1 пара (2009 р.);
 – озеро Турове біля с. Собич Шосткинського району – 2 пари (1989 р.), в останні роки це заболочене озеро висохло;

– великі стариці в заплаві р. Десна на межі Шосткинського району Сумської області й Новгород-Сіверського району Чернігівської області – 2–3 пари (1990–2000-ті рр.).

На водоймах лісостепової частини Сумської області перші норці з'являються залежно від ходу весни від середини березня до кінця другої декади квітня: 12.04.70 – 12.04.73 – 31.03.74 – 30.03.75 – 9.04.76 – 2.04.77 – 11.04.78 – 5.04.79 – 12.04.80 – 16.04.81 – 11.04.82 – 11.04.83 – 11.04.84 – 30.03.86 – 30.03.87 – 8.04.88 – 15.03.89 – 15.04.91 – 13.04.93 – 17.04.94 – 20.04.96 – 3.04.97 – 2.04.00 – 31.03.01 – 12.04.02; у середньому – $7.04 \pm 1,6$ дня ($n = 25$). Інколи окремі особини прилітають до повного сходу криги на водоймах (12–19.04.1980, 30.03.1986). Проліт триває до кінця квітня або до першої декади травня (4.05.1983 – 3 ос., 11.05.1995 – 2 ос.); о цій порі місцеві норці вже приступають до гніздування.

В узагальненому вигляді розподіл зустрічей/особин великого норця навесні, починаючи з другої декади березня, такий: 1/1, 6/7; квітень – 6/73, 43/206, 24/186; травень – 6/52, 2/6. Тобто, валовий проліт на водоймах лісостепової частини Сумщини відзначається у другій – третій декадах квітня. Здебільшого птахи тримаються поодинокі (38 зустрічей) і парами (30), а також невеликими зграйками по 3–5 (18) і 6–10 (18) ос. На піку прольоту зрідка трапляються зграї по 12–20 (5 зустрічей) і 24–36 (4) ос. Тримаються норці обособлено від інших водоплавних птахів, лише одного разу (4.05.1983) 3 ос. плавали вкупі з 12 середніми крохаллями (*Mergus serrator*), в іншому випадку (3.04.1997) 20 норців перебували у зграї крижнів (*Anas platyrhynchos*) і попелюхів (*Aythya ferina*). Прикметно, що серед весняних мігрантів інколи (21–22.04.1979, 11 і 25.04.1982, 8.04.1988, 15.04.1991) трапляються особини в зимовому оперенні (мабуть, із числа молодих птахів, які пізно стали на крило восени попереднього року).

Токування місцевих норців спостерігається з середини квітня (14–22.04.1979, 26.04.1981, 25–29.04.1982, 20.04.1988, 16.04.2002), а в кінці цього місяця деякі пари вже приступають до будівництва гнізд.

Зважаючи на невеликий обсяг даних по гніздуванню великого норця, доцільно навести їх повністю.

Гніздо № 1. 5.06.1973 р. Околиці м. Суми, став рибгоспу на р. Стрілка. Гніздо на мілководному плесі у верхів'ї ставу серед рідких заростей очерету й частухи подорожничкової. Змоцнене зі шматків відмерлих і зелених рослин частухи подорожничкової, рогоза широколистого і хвоща річкового. Розміри гнізда (см): діаметр – 41, ді-

метр і глибина лотка – 17 і 5. Повна кладка з 4 свіжих яєць, їх розміри (мм): $53,5 \times 36,8$; $56,8 \times 37,0$; $52,7 \times 37,0$; $54,0 \times 36,0$.

26.06 – у гнізді 4 одноденних пташенят.

Гніздо № 2. 8.05.1974 р. Тут же, в цьому ж місці. Рідкі поламани зарості рогозу широколистого у мілководній верхині ставу. Гніздо на воді, тримається за 3 стеблини минулорічного рогозу. Самка сидить у гнізді, самець перед нею на воді – дзьоб у дзьоб. Чути їх крики, схожі на мекання кози. Поблизу на воді 4 тимчасові гнізда – купи гнилих рослин, котрі, за деякими відомостями (Курочкин, 1982), служать майданчиками для спарювання або відпочинку.

12.05 – 2 білих яйця (мм): $57,3 \times 36,9$; $55,9 \times 37,0$. Підводна основа гнізда діаметром 90 см, загальна висота – 46, висота над водою – 6, діаметр – 40, діаметр і глибина лотка – 20 і 4,5 см. Матеріал гнізда: шматки гнилого листя і кореневищ рогозу, зелене стебло осоки.

18.05 – 3 яйця, які встигли набути буруватого забарвлення від вологої вистилки гнізда. При наближенні спостерігача норці відпливають і тримаються на відстані.

Гніздо № 3. 10.05.1974 р. Тут же, в цьому ж місці. Мілководна верхина ставу з рідкими минулорічними поламаними заростями рогозу широколистого. У гнізді 3 яйця.

12.05 – на гнізді самка укладає по краю пучки гнилих рослин, які самець дістає з дна і подає їй.

18.05 – повна кладка з 5 яєць (мм): $55,8 \times 36,5$; $53,4 \times 36,9$; $52,0 \times 35,9$; $53,6 \times 37,0$; $54,4 \times 36,3$. Яйця, крім одного, вже забруднилися мокрим гниючим матеріалом гнізда. Гніздо повністю складене з гнилих шматків осоки й рогозу та їх кореневищ, присутні молоді пагони хвоща. Підводна частина гнізда (см): діаметр 90, товщина 80; надводна частина: діаметр – 55, висота – 6, лоток – 21×20 , його глибина – 5.

Гніздо № 4. 9.05.1977 р. Тут же, в цьому ж місці. Мілководне (глибиною до 1 м) верхів'я ставу. Обидва птахи пари будують гніздо на воді в заростях частухи подорожничкової; пірнають, дістають мул і кладуть на гніздо.

20.05 – гніздо складене з гниючих стебел рослин, свіжого листя частухи, ряски. Діаметр гнізда – 50, висота – 15, розміри лотка – 22×21 , його глибина – 5 см. Повна кладка з 5 свіжих яєць (мм): $50,6 \times 38,3$; $50,8 \times 36,8$; $52,0 \times 37,6$; $52,0 \times 37,6$; $52,8 \times 38,0$.

Гніздо № 5. 21.06.1977 р. Тут же. Гніздо на мілководді глибиною 0,6 м, у заростях частухи. Побудоване з різних гнилих рослин, частухи та свіжих пагонів куги озерної. Діаметр лотка – 17 см. Завершена кладка з 4 слабо насичених яєць (мм): $54,9 \times 35,4$; $51,9 \times 36,3$; $54,0 \times 37,3$; $54,3 \times 37,1$ мм. Яйця світло-бурі, забруднені мокрим матеріалом гнізда.

Гніздо № 6. 6.05.1978 р. Тут же, в цьому ж місці. Гніздо на воді в рідких заростях затоплених бур'янів (глибина тут – 0,7 м). Гніздо майже готове, яєць ще немає.

20.05 – кладка накрита матеріалом гнізда. 5 яєць слабо насичені, блідо-бурі (мм): $55,0 \times 36,0$; $51,0 \times 37,5$; $53,6 \times 37,3$; $56,0 \times 36,3$; $54,5 \times 34,8$. Гніздо побудоване зі старого та свіжого рослинного матеріалу: багатьох довгих стебел і шматків листя рогозу, лепешняка та ін. Діаметр гнізда – 95, розміри лотка – 18×17 , його глибина – 5 см.

Гніздо № 7. 27.04.1988 р. Тут же. Гніздо на воді в куртині минулорічного очерету. Яєць ще немає.

2.05 – гніздо покинуте через зниження рівня води.

7.07 – тут же у верхів'ї ставу спостерігалася пара норців із 4 крупними пташенятами (у три чверті розміру дорослого птаха).

Гніздо № 8. 25.05.1988 р. Чернігівська область, Новгород-Сіверський район, околиці с. Комань – великий луговий острів у заплаві р. Десна (ур. Команський луг) на межі з Шосткинським районом Сумської області. Широка мілководна стариця, що поросла водяним різакм алое-видним і кугою озерною. Гніздо на мілководді, 4 яйця насиджені, прикриті матеріалом гнізда. Поруч колонія білощоких крячків (*Chlidonias hybrida*), одне з їхніх гнізд розташоване на відстані 3 м від гнізда норця.

Гніздо № 9. 25.05.1988 р. У цьому ж пункті, на цій же стариці. У гнізді 4 насижених яйця прикриті вистилкою.

За всіма цими даними, гніздобудування у великого норця починається у третій декаді квітня, відкладання яєць – із першої декади травня. Більшість кладок (7 із 8 досліджених) з'являються протягом цього місяця. Можливе й більш раннє гніздування (так, у Новгород-Сіверському районі поблизу с. Бирине 1.06.2003 р. на старичному озері в заплаві Десни спостерігалася сім'я норців із 2 пташенятами, які були наполовину менші за дорослих), і дуже пізнє, про що свідчать зустрічі 18.09.1997 р. і 18.09.1999 р. виводків з не дорослими пташенятами, яких годували батьки. Глибина води в місцях гніздування не перевищує 1 м. У кладках від 3 (1 випадок) до 4 (4) і 5 (3) яєць, у середньому – $4,25 \pm 0,25$. Розміри 25 яєць із 6 кладок (мм): $50,6-57,3 \times 34,8-38,3$, у середньому $53,71 \pm 0,74 \times 36,78 \pm 0,46$, індекс сферичності $63,85 (54,5 \times 34,8 \text{ мм}) - 75,69 (50,6 \times 38,3 \text{ мм})$, у середньому $68,58 \pm 0,53$.

Незначні кочові переміщення місцевих норців спостерігаються уже в серпні. Справжній проліт починається в середині вересня і в окремі роки триває до початку грудня. Масова міграція відбувається протягом жовтня і в першій декаді листопада. Відліт (останні зустрічі): 11.11.69 – 5.11.70 – 30.10.71 – 25.10.72 – 28.11.73 – 2.12.74 – 8.11.83 – 22.10.85 – 9.11.86 – 25.10.87 – 28.10.89 – 21.10.90 – 1.11.92 – 12.11.00 – 30.10.08, у середньому – $5.11 \pm 3,3$ дня ($n = 15$). Помісячний розподіл зустрічей/особин мігрантів виглядає так: серпень – 4/13, вересень – 8/59, жовтень – 21/253, листопад – 11/98, грудень – 1/6.

Восени норці тримаються поодинокі (12 випадків), частіше – групами і зграйками по 2–10 ос. (27 випадків). Інколи, з кінця вересня до початку листопада, на великих водоймах у зграях і скупченнях нараховується по 11–40 ос. (9 випадків), а одного разу (31.10.1992 р.) – 85 ос. З початку жовтня (3.10.1987) серед мігрантів уже трапляються птахи в зимовому оперенні. У той же час (20.10.1989) спостерігалася молода особина зі слідами ювенільного вбрання (смугастою головою). Випадків зимівлі великого норця на водоймах Сумщини нам не відомо.

Бугай (*Botaurus stellaris*)

На Сумщині цей птах звичайний на гніздуванні у власному йому біотопі (Афанасьєв, 1998а, 1998б; Гаврись та ін., 2007; Матвиенко, 2009; Белик, Москаленко, 2018), але

з огляду на топографію й розрізненість місцеперебувань, загалом є нечисленним. Оселяється переважно в заростях очерету та рогозу на великих ставках, озерах і старицях у заплавах річок, проте уникає великих одноманітних, без прогалин та плес, густих болотяних заростей. Варто зазначити, що за останні 3–4 десятиліття в лісостеповій частині Сумської області відбулося певне зростання чисельності виду, бугай з'явилися в багатьох місцях, де вони раніше не траплялися. Наприклад, на Косівщинському водосховищі біля м. Суми та ставу Сумського рибгоспу, біля сіл Велика Чернеччина, Кровне (Сумський район), с. Соснівка (Конотопський район) та ін. У 2017 р. бугай, уперше за 60 років неперервних спостережень, загніздився на очеретяному болоті в с. Вакалівщина Сумського району.

У лісостеповій частині Сумської області приліт і перші шлюбні крики самців відзначені: 9.04.79 (візуально) – 27.03.81 (візуально) – 6.04.88 – 25.03.92 – 9.04.93 – 6.04.94 – 31.03.01 – 7.04.07 – 1.04.09 – 13.03.17 – 14.04.18 – 25.03.19 – 14.03.21 – 8.04.22; середня дата за 14 років спостережень – $1.04 \pm 2,6$ дня.

За спостереженнями в с. Вакалівщина, період вокальної активності самця бугая у 2017 р. тривав 23 дні (з 28.04 по 20.05), у 2018 р. – 27 днів (з 14.04 по 10.05), у 2019 р. – 50 днів (з 25.03 по 13.05), у 2022 р. – 24 дні (з 8.04 по 28.04). Загалом же в популяції бугая період вокальної активності, що складається з активності окремих особин, розтягнутий на 3,5 місяці – з середини березня (13.03.2017) до останніх чисел червня (27.06.1994). На березень припадає 7 (5,6%) зустрічей вокалізуючих самців, на квітень – 50 (39,7%), на травень – 48 (38,1%), на червень – 21 (16,7%). Розпал шлюбних криків – у період з 11.04 по 20.05 – 78 (61,9%) реєстрацій. Як правило, бугай кричать вранці й більш регулярно – ввечері, денна вокалізація епізодична.

Виявлено 6 гнізд бугая, інформацію про них представлено нижче.

Гніздо № 1. 10.06.1989 р. Чернігівська область, Новгород-Сіверський район, околиці с. Комань – великий луговий острів у заплаві р. Десна (ур. Команський луг) на межі з Шосткинським районом Сумської області. Широка напівобсохла болотиста улоговина, всуціль поросла хвощем річковим із домішкою лепешняка й кизляка китицецвітого. Висота трав'яного покриву не перевищує 1 м, глибина води 5–10 см. Злетів насижуючий птах. 4 зовсім свіжі яйця (мм): $47,5 \times 37,9$; $48,8 \times 38,3$; $48,0 \times 37,8$; $49,4 \times 37,7$. Маса одного з яєць – 37,7 г. Гніздо спирається на край осокової купини й частково на залом хвоща, його основа у воді. Поміст гнізда складений зі шматків сухого та цього річного зеленого хвоща. Розміри (см): діаметр – 43×38 , діаметр лотка – 28×22 , глибина лотка – 5,5, висота гнізда – 15.

Гніздо № 2. 11.05.1993 р. Сумський район, околиці с. Руднівка. Великі зарості очерету на ставу в заплаві р. Олешня. Гніздо серед невисокого густого очерету, основою лежить на мулі. Злетіла самка. У плоскому лотку 3 пуховики (вчорашні) та 2 яйця (одне з наклювом): $50,5 \times 39,3$ і $53,6 \times 39,9$ мм. Гніздо неохайно складене з сухих поламаних стебел очерету, в лотку вони дрібніші, присутні окремі шматки листя рогозу вузьколистого.

Основа гнізда розміром 70×60 см, діаметр – 40×33 , діаметр і глибина лотка – 27×21 і 2, висота гнізда – 21 см. Враховуючи тривалість насижування (25–26 днів – Смогоржевський, 1979), початок кладки припадає на кінець першої – початок другої декади квітня. Це свідчить, що деякі пари приступають до гніздування невдовзі після прильоту.

Гніздо № 3. 23.05.1993 р. Сумський район, околиці с. Велика Чернеччина. Мілководне болото у притерасному зниженні заплави р. Псел. Гніздо серед масиву невисокого густого очерету. Злетіла самка. 3 яйця (одне з них із сильним наклёвом) розміром (мм) $50,8 \times 40,1$, $50,1 \times 38,2$, $50,9 \times 38,4$, і 3 2–3-денних пташенят (шкаралупки лежать поруч із гніздом). Гніздо основою спирається на мул і воду (глибина тут до 5 см), повністю складене зі шматків стебел сухого очерету, в лотку вони дрібніші.

Гніздо № 4. 26.05.1995 р. Тут же, в цьому ж місці. Гніздо посеред масиву дрібного (2 м висоти) сухого очерету з окремими кущами верби попелястої у притерасному зниженні заплави р. Псел. Бугай злетів за 5–6 м від гнізда. Зовсім свіжі 4 яйця (мм): $46,9 \times 36,6$; $46,7 \times 37,1$; $46,3 \times 36,2$; $47,9 \times 36,4$. Гніздо опирається на воду, щільне, складене зі шматків сухого дрібного очерету (їх довжина до 37–43 см, у лотку – 10–19 см).

9.06.1995 р. – 4 яйця, теплі, насиджені.

27.06.1995 р. – у гнізді велике напівоперене пташеня, інші, мабуть, зійшли з гнізда раніше. Пташеня відригнуло харчову грудку, в ній 3 личинки жука плавунця (*Dytiscus* sp.) і 2 щучки (*Esox lucius*) завдовжки по 8 см.

Гніздо № 5. 26.05.1995 р. Тут же, в цьому ж масиві сухого густого очерету с домішкою хвоща річкового. Гніздо порожнє, старує, яйце зі слабким нальотом водоростей лежить у воді на дні, його розміри $49,4 \times 37,4$ мм. Гніздо спирається на воду, її глибина тут 20–25 см. Побудоване зі шматків очерету й небагатьох сухих пагонів хвоща. В лотку декілька сухих листків очерету. Очевидно, це була перша спроба гніздування бугая (див. гніздо № 4), а не якийсь рідкісний випадок полігамії.

Гніздо № 6 (знайшов В.М. Малишок). 12.05.2013 р. Шосткинський район, ландшафтний заказник «Діброва» між селами Івот і Калівка. Гніздо серед очеретяного болота. Повна кладка з 5 свіжих яєць.

За всіма цими даними, гніздування деяких пар бугая починається невдовзі після прильоту, відкладання яєць – з кінця першої декади квітня, що помітно раніше, ніж це було відомо з літератури (Смогоржевський, 1979). У 2 із 6 досліджених гнізд кладки з'явилися у квітні, у 3 – у травні, в 1 – в першій декаді червня. У повних кладках від 4 (2 випадки) до 5 (2) й 6 (1) яєць, у середньому – $4,80 \pm 0,37$. Розміри 10 яєць із 4 кладок (мм): $46,3\text{--}53,6 \times 36,2\text{--}40,1$, у середньому – $49,31 \pm 0,74 \times 37,96 \pm 0,46$ мм, індекс сферичності – $74,44$ ($53,6 \times 39,9$ мм) – $79,44$ ($46,7 \times 37,1$ мм), у середньому $77,03 \pm 0,53$.

Деталі осінньої міграції мало відомі. Відлітають бугаї непомітно, в темну пору доби. Останні зустрічі одиниць: 8.11.1969, 7.12.1982 (молодий птах із переламаним крилом), 21.09.2012 (крик пролітної особини). Можливі окремі випадки зимівлі: в першій половині січня 1991 р. В.М. Савостьян (особ. повід.) бачив сліди бугая на сні-

гу в очеретяних плавнях на р. Ворскла в Охтирському районі.

Сіра куріпка (*Perdix perdix*)

Оцінки чисельності сірої куріпки на території Сумської області за даними різних дослідників дещо різняться. Наприклад, у поліських районах вона «нечисленна» (Афанасьєв, 19986), або ж «дуже рідкісна» (Белик, Москаленко, 2018). За нашими спостереженнями, в лісостепових районах куріпка загалом нечисленна, поширена спорадично, залежно від ландшафтних умов. Селиться по ярках і балках, на сухих луках, у чагарникових заростях по окраїнах сільськогосподарських полів, лісів, у лісоосмугах. Повідомлялося про зростання чисельності куріпки в 1960-ті рр., що, вірогідно, пов'язано з упорядкуванням мисливського господарства області (боротьба з браконьерством, заборона полювання) (Матвиенко, 2009). Наразі значних коливань чисельності виду не помітно, що добре простежується по досить регулярних зустрічах куріпок у холодну пору року, коли їх зграйки приближаються до населених пунктів.

Із приходом весни зимові зграї куріпок поступово розбиваються на пари. Так, у 15 (68%) із 22 березневих зустрічей вони трималися вже парами, найперша з них відзначена 3.03 (2002 р.). Утворені пари розосереджуються й осідають у місцях майбутнього гніздування. Однак у зв'язку з нестабільністю весняної погоди й неготовністю біотопів (цієї пори трави тільки починають відростати) будівництво гнізд і відкладання яєць починаються дещо пізніше – в кінці квітня й у травні. У добре вгодованій самки, яка загинула 2.04.2002 р. від зіткнення з дротами ЛЕП на окраїні м. Суми, найкрупніші фолікули були всього по 3–3,5 мм. Пари, які ще не загніздилися або втратили кладку, трапляються як у травні (7 спостережень), так і в червні (2) та липні (1).

Описаних фактів гніздування сірої куріпки в Сумській області небагато (Афанасьєв, 19986), тому наведемо всю зібрану нами інформацію.

Гніздо № 1. 27.05.1975 р. Сумський район, околиці с. Вакалівщина. Гніздо в середній частині крутого задернованого схилу ярка за 15 м від соснової посадки. Самка щільно насижує. Повна кладка з 21 свіжого яйця. Розміри яєць (мм): $32,0 \times 25,9$; $34,2 \times 26,3$; $35,1 \times 26,5$; $34,8 \times 26,1$; $32,6 \times 26,0$; $33,5 \times 25,8$; $34,0 \times 26,3$; $34,2 \times 25,8$; $35,0 \times 26,5$; $32,5 \times 25,5$; $33,3 \times 26,1$; $34,3 \times 26,1$; $33,4 \times 26,0$; $33,6 \times 25,9$; $33,5 \times 25,5$; $33,3 \times 25,5$; $33,0 \times 25,6$; $34,2 \times 25,6$; $33,5 \times 26,1$; $33,0 \times 25,6$; $34,2 \times 26,2$.

18.06 – самка щільно насижує. Гніздо не оглядалося.

28.06 – кладка холодна, покинута, одне з яєць пробите, всередині засохле пташеня. Пара куріпок шумно злетіла за 40 м звідси.

Гніздо на землі в ямці, складене з сухих стебел і листя злаків, шматочків грубих стебел трав, листя верби козячої і бур'янів. У лотку присутні пухові пір'їни куріпки. Діаметр гнізда – 22, діаметр і глибина лотка – 15 і 7,5 см.

Гніздо № 2. 23.06.1984 р. Околиці с. Вакалівщина. Трав'янисте дно балки на галявині сосняка поруч із полем. Гніздо виявили під час сінокоосу. Повна кладка з 19 насижених яєць.

29.06 – у гнізді всього 10 яєць (можливо, лупляться пташенята, проте шкаралупи від яєць немає).

30.06 – залишилися 5 наклоннутих яєць. Розміри одного з них – $36,1 \times 27,2$ мм. Кладка, імовірно, розорена якимось хижаком.

Гніздо № 3. 10.04.1993 р. Околиці с. Вакалівщина. Трав'янисте дно балки на узліссі сосняка поруч із полем. Спостерігалася пара куріпок.

25 і 27.05 – тут же спостерігався самець. Десь близько гніздо.

16.06 – Тут же. Трав'янистий забур'янений схил балки з 5–6-річними посадками сосни на узліссі сосняка і нагірної діброви. Гніздо в ямці на землі, приховане травами. Самка щільно насижує, злетіла тільки тоді, коли спостерігач торкнувся її. Мовчки відлетіла на луговину, стояла там. Повна кладка з 20 яєць, три з них наклонуті. Розміри яєць (мм): $34,0 \times 25,8$; $34,5 \times 25,9$; $33,5 \times 26,0$; $33,2 \times 26,2$; $33,4 \times 25,8$; $34,4 \times 26,2$; $34,0 \times 26,0$; $33,4 \times 26,4$; $34,7 \times 26,1$; $33,2 \times 25,7$; $33,5 \times 25,6$; $34,3 \times 25,9$; $33,3 \times 25,9$; $33,5 \times 25,9$; $34,2 \times 26,3$; $33,8 \times 26,1$; $34,3 \times 25,8$; $34,0 \times 26,1$; $32,7 \times 26,1$; $33,7 \times 25,8$.

17.06 – самка щільно насижує. 20 яєць.

21.06 – у гнізді лежать шкаралупи від яєць, а пташенята залишили його. Розміри гнізда після вильоту (см): діаметр 28×24 , діаметр і глибина лотка – 15×14 і 6,5, висота – 8. Складене з сухих злаків, з домішкою стебел звירו́бою й суцвіть гростів збірної. Вистилка з розмочалених злаків із домішкою небагатьох дрібних пір'їн куріпки.

Гніздо № 4. 29.06.2005 р. Сумський район, околиці с. Солідарне. Схил трав'янистої балки біля саду і дороги. Потривожена самка відводила від гнізда. 14 насижених яєць (імовірно, заміщуюча кладка).

Гніздо № 5 (знайшов А.І. Статива). 27.05.2007 р. Роменський (Липоводолинський) район, околиці с. Підставки. Сінокосний луг у заплаві р. Грунь. Гніздо на землі у траві. Самка щільно насижувала, тому спостерігач не став її тривожити.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в 4 виявлених у травні – червні кладках налічувалося 21, 19, 20 і 14 яєць. Остання з них, мабуть, була вимушеною повторною. Розміри 42 яєць із 3 кладок (мм): $32,0$ – $36,1 \times 25,5$ – $27,2$, у середньому $33,74 \pm 0,12 \times 25,99 \pm 0,05$. Індекс сферичності $74,85$ ($34,2 \times 25,6$ мм) – $80,94$ ($32,0 \times 25,9$ мм), у середньому $76,97 \pm 0,22$. Для порівняння, 42 яйця здобуті в Київській, Чернігівській і Харківській областях, мали такі розміри: $31,4$ – $37,3 \times 25,6$ – $28,2$ мм, у середньому – $34,0 \times 26,5$ мм (Кістяківський, 1957).

Виявлено також 3 виводки пташенят.

1.07.1994 р. Околиці с. Вакалівщина, балка зі збитим коровами лугом. Виводок приблизно з 20 маленьких (дещо більших горобця) пташенят, які стрімко відлетіли низом приблизно на 40 м. Самка відводила: бігала позаду спостерігача з частим криком «кек-кек-кек...», злітала то з тріпотінням і трісанням крилами, то коротко плануючи, зміщувалась у напрямку, протилежному виводку. Ще тричі підходила ззаду й несподівано з шумом злітала, аж поки спостерігач не покинув це місце.

6.09.2007 р. Околиці м. Суми: поля, сади, ярки, смітники на схилі долини. Зграйка з 14–16 пташенят у половину

розміру дорослого птаха. З ними дорослий птах. Прикметно, що й у цьому, і в попередньому випадках другий член пари (самець?) був відсутній.

24.06.2024 р. Околиці м. Шостка, покинуті сади – городи. Пара куріпок із виводком маленьких (дещо більших горобця) пташенят, які вже перепурхували на коротку відстань (В.М. Малишок, особ. повід.).

У 7 дорослих виводках куріпок, зустрінутих у липні й серпні, було 8, 12, 12, 15, 15, 16 і 20 молодих птахів, у середньому – $14,0 \pm 1,4$ ос. Саме виводок становить основу зграї, вона не розбивається протягом усієї осені й зими. Іноді зграйки об'єднуються по декілька разом, проте це спостерігається не часто й тільки восени (28.10.1970 – зграя близько 35 ос. біля розваленої скирти, 22.09.2018 – до 40 ос. на дорозі поруч із полем зваленої у валки гречки).

Величина осінньої зграї ($n = 27$) складає $13,8 \pm 1,6$ ос. (вересень – 18,5, жовтень – 13,4, листопад – 9,6 ос.), зимової зграї ($n = 39$) – $10,4 \pm 0,6$ ос. (грудень – 11,1, січень – 10,0, лютий – 10,5 ос.). З самого початку березня зграї поступово розпадаються, в різні роки останні з них спостерігалися 1.03.2021 (20 ос.), 3.03.1992 (6 ос.), 7.03.1984 (10 ос.), 20.03.2022 (7 ос.), 26.03.2018 (4 і 5 ос.) і 1.04.2001 (5 ос.).

В осінньо-зимовий період табунці куріпок тримаються в долинах невеликих річок і балках, які межують із зібраними полями (соняшник, кукурудза), озиминою, часто концентруються на окраїнах населених пунктів. У багатосніжні зими вони заходять у села й на окраїни міст. У м. Суми не раз доводилося бачити їх на газонах і смітниках в окраїнних кварталах. Якось (8.11.2007 р.) зграйка з 9 куріпок годувалася на майданчиках дитячого садка, а потім швидко перелетіла над дахом крайньої 5-поверхівки до лісосмуги й поля. У маленькому селі Вакалівщина за 14 років неперервних спостережень куріпки з'являлися взимку 2017/18, 2019/20, 2020/21, 2021/22, 2023/24 рр. Тут вони знаходять поживу в бур'янах, на городах і в садках, на очищених від снігу вулицях, проталинах, смітниках, проникають навіть у сільські двори, де підбирають курячий корм і гастроліти. Ночують на очеретяному болоті або в прилеглих балках.

У холодну пору року куріпки полюбляють молоді ростки й листочки злаків (озима пшениця, пірий тощо), вишукують їх на проталинах або розкопуючи дзьобом неглибокий сніг. У волі і шлунку самки, яка загинула на початку квітня, була зелень гростів збірної й дуже багато гастролітів – зерен кварцу. Живляться куріпки також насінням рудеральних рослин (лобода, чорнощир нетреболистий тощо), об'їдають плоди з нижніх гілок шипшини.

За весь час спостережень було зафіксовано 7 випадків загибелі дорослих куріпок, зокрема, 4 ос. були розтерзані якимось пернатим хижаком, імовірно, великим яструбом (*Accipiter gentilis*) (усі випадки припадають на період з 1.03 по 4.05), 1 ос. з'їдена лисицею (*Vulpes vulpes*) (26.07.2021), ще 2 ос. загинули від зіткнення з дротами ЛЕП (2.04.2002 і 28.01.2022, околиці м. Суми та с. Вакалівщина). Ще в одному випадку напад хижак виявився невдалим через втручання людини: за повідомленням і відеоз'йомкою

І.А. Бугайова, 7.06.2024 р. на полі самець очеретяного луна (*Circus aeruginosus*) з повітря напав на самку куріпки, яка, очевидно, була з выводком пташенят; кінцевий момент нападу не був простежений через високий травостій; хвилиною пізніше наполоханий спостережником лунь злетів із землі, а шокована, але без будь-яких травм, куріпка далася людині в руки й одразу ж була відпущена.

Хатній сич (*Athene noctua*)

Поширений на всій території Сумської області, однак гніздиться виключно в культурному ландшафті – в населених пунктах, на тваринницьких фермах тощо. Характеристика його чисельності вельми неоднозначна, що видно на прикладі Сумського Полісся. Тут сич визначається як «звичайний» (Афанасьєв, 19986), «нечисленний» (Гавриш та ін., 2007) або ж «дуже рідкісний» (Белик, Москаленко, 2018) вид. М.Є. Матвієнко (2009) з посиланням на Н.Н. Сомова (1897) називає його звичайним осілим і зрідка кочуючим птахом області.

За нашими даними, хатній сич – досить рідкісний, лише місцями нечисленний осілий вид. Певна спорадичність його поширення викликана нерівномірним розподілом підходящих місцеперебувань, а також помітними коливаннями чисельності, яка має чітку тенденцію до зниження. Саме з цим, а також із нічною активністю сичів і важкодоступністю їх гнізд, пов'язана нестача матеріалів по біології виду.

Візуально хатні сичі виявляються зрідка, частіше їх присутність на певній території визначається за голосами, зазвичай у вечірні години. За нашими даними, із 36 зареєстрованих випадків вокалізації сичів 3 (8,3%) припадають на осінні місяці, 15 (41,7%) – на зимові, 17 (47,2%) – на весняні, 1 (2,8%) – на початок літа.

Вдалося обстежити 3 гнізда хатнього сича; гнізда № 1 і 3 виявив В.М. Малишок, № 2 – І.А. Бугайов. Кладки описані автором статті.

Гніздо № 1. 16.05.2005 р. Шосткинський район, країна с. Собич. Гніздо в циліндричному каналі залізобетонної плити перекриття електропідстанції, приблизно за 1 м від входу. Повна кладка з 6 яєць середньої насидженості, їх розміри (мм): 33,9×28,6; 33,1×28,5; 34,6×29,0; 34,3×29,6; 34,0×29,2; 34,7×28,9. Підстилка гнізда зі сміття, цілих і розкришених погадок сича з шерсті й кісточок дрібних гризунів, хітину крупних жуків, зокрема елітри бронзівок (*Cetoniinae*) та ін. Орієнтовно, кладка була розпочата у третій декаді квітня. Судячи з великої кількості погадок, гніздо використовувалося птахами не перший рік. Цей випадок гніздування сича вже згадувався в літературі (Книш та ін., 2006).

Гніздо № 2. 1.05.2012 р. Конотопський (Буринський) район, країна м. Буринь. Гніздо в циліндричному каналі залізобетонної плити перекриття нежилої залізничної будки (тут садять лише город). Повна кладка з 9 (!) наполовину насиджених яєць (мм): 35,9×27,7; 35,5×28,5; 32,2×28,5; 35,3×28,6; 34,6×27,9; 35,4×28,2; 35,5×28,5; 35,3×28,6; 35,5×28,8. У підстилці гнізда роздіблені погадки сича з шерсті й кісточок мишоподібних гризунів, хітину крупних жуків: бронзівки (*Cetoniinae*), гнойовики (*Corrinae*) та ін. За розрахунками, кладка була почата приблизно 5.04.

Гніздо № 3. 8.05.2013 р. Шосткинський район, країна сел. Вороніж. Тваринницька ферма. Гніздо в порожнині під шиферною покрівлею навісу. Було виявлене по сичу, який ввечері приніс якусь крупну комаху насиджуючий самці. У цей день гніздо не оглядалося.

10.05 – повна кладка з 7 майже свіжих яєць (мм): 32,7×27,8; 33,1×27,4; 32,6×27,3; 33,7×27,7; 33,6×28,0; 33,1×27,8; 33,5×27,1. У підстилці гнізда багато погадок сича із шерсті й кісточок мишоподібних гризунів, хітинових решток (елітри, кінцівки) бронзівок, гнойовиків, 1 жука носорога (*Oryctes nasicornis*) та ін.

Ще одне, виявлене навесні 2004 р., гніздо було зовсім недоступне для безпосереднього огляду. Розміщувалося в каналі вентиляційного отвору на тильній стіні третього поверху Сумського педінституту.

За цими даними, гніздування хатнього сича починається з першої декади квітня. Але можливі й більш ранні випадки. Так, у 2007 р. в м. Суми (окраїнний квартал 5-поверхових будинків) появу двох злетків спостерігали 4–6.05. Варто зазначити, що всі оглянуті нами кладки були видатні за своєю величиною: 6, 7 і 9 яєць. Адже, як відомо, у європейського підвиду *A. n. noctua* кладка складається найчастіше з 4–5, рідко – з 3 або 6–7 яєць (Сомов, 1897; Никифоров и др., 1989; Приклонский, 2005), а винятково рідкісна 9-яйцева кладка вказана лише для каспійського (пустельного) хатнього сича *A. n. bactriana* (Дементьев, 1951).

Розміри 22 яєць (3 кладки), мм: 32,2–35,9×27,1–29,6, у середньому 34,19±0,24×28,28±0,14. Форма яєць близька до округлої, індекс сферичності 77,16 (35,9×27,8 мм) – 88,51 (32,2×28,2 мм), у середньому – 82,79±0,57.

Дрімлюга (*Caprimulgus europaeus*)

В основних оглядах, присвячених птахам території Сумської області, дрімлюга фігурує як нечисленний або звичайний гніздовий вид (Афанасьєв, 19986; Матвієнко, 2009; Белик, Москаленко, 2018).

Поширення дрімлюги дуже нерівномірне у зв'язку з локальним розподілом відповідних місцеперебувань. Але навіть у придатних для мешкання місцях чисельність виду незначна й нестабільна. Нам не вдалося підтвердити перебування дрімлюги, який гніздився тут у минулому, в лісах різного типу по р. Ворскла на півдні Сумщини (Скляр, Книш, 2016).

Як дальній мігрант, дрімлюга прилітає у гніздову область досить пізно, зазвичай у розпал весни, коли погодні умови відносно стабільні та сприятливі для птахів. Відомості про перші весняні зустрічі обмежені декількома спостереженнями. Так, 23.05.1974 р. вранці та вдень на вузькій луговині по дну балки в нагірній діброві трапилися 2 явно пролітні одинаки. Через 2 дні потім у іншому місці на краю діброви був сполоханий ще один птах, який сидів на землі на шматках кори. Варто зазначити, що весна того року була дуже холодна й пізня, розвиток рослинності значно запізнювався, наприклад, у кінці травня ще траплялися квітучі проліски сибірські. Навпаки, теплою весною 1980 р. перший дрімлюга трапився поблизу с. Вакалівщина 23.04. Проліт цього року був досить помітним: вранці 25.04 у с. Могриця (Сумський район)

2 дрімлюги сиділи на гілці яблуні й «кувікали», ще 5–6 птахів були сполохані на великому зрубі в діброві. Іншого разу пролітний одинак трапився вдень 6.05.1997 р. біля с. Річки Сумського (Білопільського) району: птах сидів у кроні старої верби у прирічковій смузі, його атакували декілька чикотнів (*Turdus pilaris*).

У місцях гніздування поблизу с. Вакалівщина перші токуючі дрімлюги відзначалися з середини травня, зокрема: 20.05.1983, 17.05.1993, 20.05.1994, 20.05.1995, 18.05.2000, 16.05.2001, у середньому – $18.05 \pm 0,7$ дня. За багаторічними даними, із 80 зареєстрованих зустрічей співаючих дрімлюг 6 і 25 зустрічей припадають на 2 і 3 декади травня, 19, 15 і 11 – на три декади червня відповідно, ще 3 зустрічі – на 1 декаду липня (2.07.1979, 3.07.1987 і 3.07.1988), а 1 – на початок серпня (1.08.1973). За цими даними, переважна більшість (74%) вокалізуючих птахів відзначається в останній декаді травня і двох перших декадах червня. Тоді ж, у період з 20.05 до 29.06, спостерігаються токові, інколи парні, польоти з хлопанням самця крилами і т.п. Співають зазвичай із настанням вечірніх сутінок до півночі, проте зрідка можна почути їхні короткі трелі денної пори, але ближче до вечора: о 16³⁰ (29.05.1974), 18¹⁰ (1.06.1976), 17¹⁰ (15.06.1981) за декретним часом.

Переважно в ході роботи по інших видах птахів udało-ся виявити 4 гнізда дрімлюги, інформацію ще про 4 випадки гніздування надали колеги.

Гніздо № 1. 20.07.1979 р. Сумський район, околиці с. Вакалівщина. Заростаючий зруб (6,10 га) з молодими лісокультурами на схилі серед нагірної діброви. Гніздо на відносно голому п'ятачку серед заростей трави й бур'янів. Відлетіла самка, крутиться поряд як поранена, кричить. Двоє напівоперених пташенят (починають розгортатися трубки махових пер), поруч шкаралупа від яєць і погадки з дрібного хітину комах.

Гніздо № 2. 16.06.1990 р. Тут же. Березово-тополевий гайок на схилі трав'янистої балки поблизу дубового лісу. Гніздо на закинутій стежці на п'ятачку голої землі. Відлетів дрімлюга. Яйця – $30,6 \times 21,4$ і $33,8 \times 22,5$ мм – лежать на минулорічних опалих листках і прутиках, сильно насиджені.

29.06 – злетів дорослий птах, пурхає поруч. 2 пташенят (завбільшки з 1,5 сірникової коробки) відповзають убік.

Гніздо № 3 (знайшов М.Г. Тельпухов). 15.06.1991 р. Сумський (Лебединський) район, околиці м. Лебедин. Субір з підліском. «Гніздо» на голій землі між рейками закинутої вузькоколійної залізниці. Відлетів птах. 2 на вигляд свіжих яйця.

Гніздо № 4. 26.06.2002 р. Сумський район, околиці с. Вакалівщина. Край густого середньовікового сосняку на бровці схилу великої трав'янистої балки. 2 яйця – $30,1 \times 20,3$ і $32,5 \times 20,6$ мм – лежать на підстилці з хирлявої трави і хвойного опаду під кронами крайнього ряду сосен.

2.07 – 2 новонароджених пташенят.

4.07 – при підході спостережника дрімлюга злетів із «гнізда», тріпався на землі, кряхтів, відводив. 2 пуховички, розміром трохи більші сірникової коробки, та шкаралупа від яєць за 40 см від них.

11.07 – дорослий птах і 2 пташенят у пенях за метр від «гнізда».

Гніздо № 5 (знайшов А.І. Статива, подальші спостереження проводив М.П. Книш). 2.06.2007 р. Тут же. Невеликий середньовіковий сосняк без підліску (зі свіжими слідами низової пожежі) на схилі великої трав'янистої балки. Птах на гнізді. Зовсім свіже яйце лежить на чорній горілій хвої.

4.06 – дрімлюга на гнізді, 1 яйце – $30,0 \times 23,0$ мм.

22.06 – яйце холодне, покинуте, виявилося бовтуном.

Гніздо № 6 (знайшов В.М. Малишок). 24.05.1995 г. Шосткинський район, між селами Крупець та Івот. Мішаний ліс майже без підліску із включенням молодих ялин. Повна кладка з 2 свіжих яєць: $33,2 \times 23,5$; $32,9 \times 23,5$ мм.

Гніздо № 7 (знайшов В.М. Малишок). 2.06.2008 р. Окраїна м. Шостка (Локотки – Гуків хутір). Молодий сосняк з купами хмизу. 2 яйця зовсім свіжі: $33,4 \times 21,7$; $34,2 \times 21,5$ мм.

Гніздо № 8 (знайшов не названий військовий, інформація з фотографіями пташенят через знайомих була надіслана В.М. Гриценку). 18.06.2024 р. Шосткинський район (без уточнення локалізації). На землі двоє дещо недооперених пташенят з рештками ембріонального пуху, віком приблизно 14 і 15 діб. Враховуючи дані, що у дрімлюг яйця відкладаються з інтервалом 1,5–2 доби, а насиджування триває 17–18 діб (Ковшарь, 2005), можна вважати, що кладка в цьому випадку почалася в середині травня.

За всіма цими даними, відкладання яєць у дрімлюг починається у другій декаді травня (див. гніздо № 8) і триває протягом червня. У 7 гніздах із 8 обстежених було по 2 яйця (або 2 пташенят), в одному – 1 яйце. Розміри 9 яєць $30,0\text{--}34,2 \times 20,3\text{--}23,5$, у середньому – $32,30 \pm 0,54 \times 22,00 \pm 0,40$ мм. Індекс сферичності $62,86 (34,2 \times 21,7 \text{ мм})\text{--}76,67 (30,0 \times 23,0 \text{ мм})$, у середньому – $68,23 \pm 1,48$.

Осінь міграція слабо виражена. Найважливіша інформація базується на випадкових зустрічах одинаків у досить несподіваних місцях. Певні міграційні рухи дрімлюг починаються, імовірно, вже з кінця липня: увечері 31.07.2019 р. птах спостерігався на випаленій стерні на городі в с. Олешня Охтирського району (В.М. Савост'ян, особ. повід.). Справжній проліт триває протягом вересня і завершується в першій декаді жовтня. Двічі – 5.09.1969 р. і 17.09.2001 р. – одинаків бачили в центральній частині м. Суми, коли ті полювали на нічних комах біля вуличних ліхтарів (Матвиенко, 2009; Скворцова, 2024). У с. Вакалівщина 17.09.1969 р. дрімлюга літав поміж крон ялин на галявині діброви, іншого разу – 22.09.2001 р. – прилетів з боку поля на світло багаття. За повідомленням А.І. Стативи, пролітні одинаки спостерігалися 3.10.2010 р. і 10.09.2015 р. в с. Підставки Роменського (Липоводолинського) району. Є також повідомлення про дрімлюгу, збитого автомобілем на лісовій дорозі в Роменському (Недригайлівському) районі в середині вересня 1979 р.

Одуд (*Upupa epops*)

Звичайний, але нерівномірно поширений на території області гніздовий вид. Дотримується зовнішніх галявин

лісів і великих свіжих зрубів, старих парків і садів. Тяжіє до заплавної частини річкових долин, де чергуються пасовищні луки і невеликі прируслові смуги лісу (верба, осока тощо). Обліки в 2000–2023 рр. у Сумському районі на 2–6-кілометрових лінійних маршрутах дали такі результати (співаючі самці в розрахунку на 1 км): прируслові смуги р. Псел біля с. Велика Чернеччина – 1,2–1,5, поблизу с. Могриця – 0,5–0,8. Одуд звичайний у сільській місцевості, особливо там, де городи, сади й пустирі приймають до низин із викошуваними луговинами та вербняками: с. Вакалівщина – 0,5–1,0; с. Битиця – 0,7; села Соснівка і Заводи (Конотопський район) – 0,5 і 1,3 самців (пар) відповідно. За таких умов із одної точки можна чути голоси 2–3 птахів одночасно. Раніше (кінець 1960-х рр.) траплявся на широких шляхах зі старими вербами обабіч, як, наприклад, поблизу с. Шаповалівка Конотопського району – 0,3 пари в розрахунку на 1 км маршруту.

Весною в лісостеповій частині Сумщини перші прилітні одуди реєструвалися 16.04.67 (спів) – 19.04.69 – 5.04.70 – 14.04.73 – 21.04.74 (спів) – 14.04.77 – 3.04.79 – 19.04.81 – 6.04.82 – 14.04.83 – 3.04.84 – 14.04.87 – 15.04.89 – 30.03.91 – 5.04.91 – 1.04.92 – 1.04.93 – 10.04.94 – 11.04.99 – 7.04.00 (спів) – 9.04.01 – 14.04.02 – 16.04.04 – 15.04.07 – 6.04.08 – 10.04.09 (спів) – 6.04.10 – 16.04.11 (спів) – 4.04.12 – 7.04.13 – 7.04.14 – 10.04.15 (спів) – 4.04.16 – 9.04.17 – 1.04.18 – 9.04.19 – 14.04.20 – 6.04.21 – 8.04.22 – 22.03.23 – 7.04.24; у середньому по 41 року спостережень – $9.04 \pm 1,0$ дня. Приблизно в цю пору прогрівається ґрунт, пробуджуються дощові черв'яки й комахи. Строки прильоту одуда залишаються приблизно такими ж, як і в минулому столітті: середня дата в 1967–2000 рр. ($n = 20$) – $10.04 \pm 1,5$ дня, у 2001–2024 рр. ($n = 21$) – $8.04 \pm 1,4$ дня.

Весняний проліт проходить у стислі строки, інтенсивність його низька. Явно транзитні одуди траплялися 19–26.04.1981, 6–13.04.1982, 14–16.04.1987, 1–14.04.1992, 6–16.04.2010, 9–17.04.2019. За цими даними проліт триває від 3 до 14, у середньому – $8,8 \pm 1,5$ дня. Можливо, летять і пізніше, про що свідчать зустрічі одинаків у полях 29.04.1992, 4.05.1997 і 30.04.2009 р., проте впевненості в цьому немає. Мігранти летять над відкритими біотопами поодиночі, низько над землею, лише одного разу високо, причому одуда переслідувала сіра ворона (*Corvus cornix*). Напрямок прольоту: північ – 8 випадків, північний захід і північний схід – по 2 випадки.

Місцеві одуди після прильоту поступово займають гніздові території. Співати починають не одразу. Найраніші випадки співу – 5.04.2015, 7.04.2000, 10.04.2009 р. Загалом на квітень припадає 32 (19,8%) зустрічі вокалізуючих самців, на травень – 104 (64,2%), червень – 25 (15,4%), липень – 1 (0,6%). Отже, пікові показники вокалізаційної активності відзначаються у травні. Замовкають одуди в кінці червня (28.06.2013, 30.06.2002), але, як виняток, голос одного самця чули навіть вранці 14.07.2011 р. У теплі й сухі весни (як, наприклад, у 1975 р.) спів одудів чується частіше, ніж у холодні й сирі сезони (1974 р., 2024 р.), проте не виключено, що це пов'язано з річними коливаннями їх чисельності.

Холості самці переміщуються по окрузі й заклично співають, оглядають місця, придатні для гнізда (13.05.

2020 р. – птах на даху сараю, 12.06.97 р. – заглядав під дах нежилої хати).

Виявлено 5 гнізд одуда з кладками і пташенятами.

Гніздо № 1. 20.06.1978 р. Сумський район, околиці с. Вакалівщина. Межа городів і старого саду скраю нагірної діброви. Гніздо у шпаківні на дикій груші на висоті близько 5 м. Було вистежене по самцю, який приніс корм насиджуючій самці. Повна кладка з 6 насиджених яєць; їх розміри (мм): $24,1 \times 18,6$; $26,0 \times 18,6$; $25,1 \times 18,5$; $24,7 \times 18,2$; $24,8 \times 18,5$; $25,1 \times 17,8$. Гніздова підстилка завтовшки 5 см, зі шматочків соломи та іншого рослинного сміття. Лоток плоский.

11.07 – 4 пташенят майже повністю оперені (одне з них помітно менше), задирають гузки і бризкають рідким смердючим послідом.

20.07 – гніздо після вильоту. На підстилці лежать мертве пташеня одуда (мабуть, найменше у виводку) і рештки корму – 4 напівсухі капустянки (*Gryllotalpa gryllotalpa*).

Гніздо № 2. 25.05.1989 р. Сумський район, околиці с. Вакалівщина. Старий яблуневий сад на узліссі нагірної діброви. Гніздо у старому дуплі дятла у стовбурі яблуні на висоті 1,7 м. Удалося розгледіти 4 маленьких пташенят.

26.05 – з 6⁰⁰ до 21³⁰ (за декретним часом) проводилися спостереження за годівлею пташенят. Зареєстровано 37 приносів корму: самець – 25, самка – 7, ще у 5-ти випадках стать птаха не була визначена. Перший з них був о 6⁵⁰, останній – о 21²⁴. У першій половині дня (до 13⁰⁰) було 15 приносів, у другій половині – 22, в середньому за годину – 2,4 приноси. Серед принесених кормових об'єктів помічено 6 екз. капустянки звичайної та 2 екз. крупних білих личинок якогось жука.

27.05 – витягнуте з дупла пташеня було розміром до 10 см, в ембріональному пуху, вуха відкриті, очі починають відкриватися (у вигляді вузьких щілин) – тобто йому було приблизно 7 днів. Подальші спостереження за цим гніздом не проводилися.

Гніздо № 3. 26.07.1993 р. Сумський район, околиці с. Могриця. Однорядна смуга вільх уздовж тимчасового русла по дну трав'янистої балки поблизу листяного лісу. Гніздо у вигнилій порожнині стовбура обламаної верби, вхід до неї – поздовжня тріщина. З оперених пташенят на вильоті, потривожені шиплять, одне з них вискочило й досить впевнено полетіло.

Гніздо № 4. 13.05.1995 р. Охтирський район, околиці с. Пилівка. Трав'яниста галявина сосняка скраю надзаплавної тераси р. Ворскла, поблизу вільшняк і луки. Гніздо на рівні ґрунту у прикореневій порожнині товстої сухої тополі чорної. Самка у гнізді, при огляді його відсунулася в куток порожнини, шипіла. Повна кладка з 8 злегка насиджених яєць (мм): $25,6 \times 17,9$; $27,0 \times 17,5$; $24,5 \times 16,7$; $26,0 \times 17,8$; $25,8 \times 17,8$; $24,5 \times 17,7$; $26,3 \times 17,3$; $24,3 \times 17,8$. Підстилка гнізда: деревна труха, сухий минулорічний послід пташенят, хітин хрущів (*Melolontha* sp.). Частина підстилки валяється біля стовбура назовні – одуди чистили гніздо. За розрахунком, початок кладки припадає на 2–3.05. Судячи з великої кількості посліду, гніздо використовувалося птахами не перший рік.

Гніздо № 5 (знайшов В.М. Малишок). 28.06.2013 р. Околиця м. Шостка. Багаторядна доросла листяна (дуб, в'яз та ін.) лісосмуга вздовж залізниці, місцями з підліс-

ком. Гніздо у щілиноподібному дуплі в розвилці стовбура робінії на висоті 2 м над землею. Повна кладка з 4 насиджених яєць.

Невдала спроба гніздування одуда зареєстрована у 2000 р. біля с. Вакалівщина. У старому яблуневому саду 6.05 самка відвідувала велику шпаківню на дикій груші, але після того як 9.05 вона була спіймана, більше одуди тут не з'являлися.

Із Сумського й Шосткинського районів нам повідомляли про 2 випадки гніздування одудів на сільських садибах: у закинутій кролячій клітці та в пошкодженому порожньому вулику, який використовувався як сховище зерна (кладка з 8 яєць). Це свідчить як про пластичність гніздобудівної поведінки птахів, так і про певну нестачу природних дупел і ніш, придатних для влаштування гнізда.

За наведеними вище даними, відкладання яєць в одуда відбувається в період з початку травня до липня. У трьох повних кладках було 4, 6 і 8 яєць, у трьох виводках – 3, 4 і 3 пташенят на вильоті. Розміри 14 яєць із двох кладок такі (мм): 24,1–26,3 × 16,7–18,6 мм, у середньому – 25,27 ± 0,23 × 17,91 ± 0,15 мм. Індекс сферичності 64,81 (27,0 × 17,5 мм) – 77,18 (24,1 × 18,6 мм), у середньому – 70,95 ± 0,92.

За спостереженнями й розрахунковими даними, пташенята вилітають у період із середини червня до кінця липня. Невдовзі сімейні групи залишають місця гніздування й виселяються в кормові біотопи – переважно в балки та на сухі луки з випасом худоби (табл.). Тут вони розпорошуються й починають кочувати. Післягніздові мандрівки поступово переходять у спрямовану осінню міграцію. З 81 зустрічі одудів у позагніздовий період 32 (39,5%) припадають на липень (у 22 випадках це були одинаки, в 6 – птахи трималися по два, в 4 – спостерігалися зграйки), 37 (45,7%) – на серпень (24 одинаки, 9 груп по два птахи і 4 зграйки), 12 (14,8%) – на вересень (10 одинаків і двічі по 2 птахи). У липневих зграйках було 9, 3, 4 і 3 птахи, у серпневих – 4, 5, 8 і 6 (два останні табунці 13.08.2008 р. короткими перельотами просувалися в південно-західному напрямку).

Останні осінні зустрічі одудів у Сумському районі: 23.09.67 – 4.09.83 – 20.08.84 – 24.08.86 (2 + 2 ос.) – 6.09.87 – 1.09.88 (2 ос.) – 19.08.90 (2 ос.) – 19.08.92 – 16.09.98 – 3.09.00 (2 ос.) – 28.08.02 – 14.09.06 – 5.09.09 – 22.08.22; середня дата – 1.09 ± 3,0 дня. У Роменському (Липоводолинському) районі, за даними А.І. Стативи (особ. повід.), останні одуди спостерігалися 25.08.08 – 31.08.11 – 16.08.12 – 7.09.13 – 30.08.14 – 6.09.15 – 28.08.16 – 18.08.17 – 29.08.18 – 21.08.19 – 19.08.20 – 19.08.21; середня дата – 26.08 ± 1,5 дня.

На завершення варто зауважити, що навіть уривчасті, але певним чином систематизовані дані польових спостережень дозволяють конкретизувати й поповнити новим змістом деякі мало висвітлені в літературі питання біології та поширення птахів. Представлені вище матеріали можуть привернути увагу орнітологів і послугувати стимулом для цілеспрямованих досліджень зазначених видів негоробинних птахів у різних частинах їх ареалів.

Зустрічі одудів у різних біотопах у післягніздовий період

Records of Hoopoes in different habitats during the postbreeding period

Біотоп	К-ть зустрічей по місяцях			Всього
	VII	VIII	IX	
Балки з випасом	13	21	6	40 (49,4%)
Пасовищні луки	11	8	5	24 (29,6%)
Польові дороги	1	7	1	9 (11,1%)
Лісові дороги	1	–	–	1 (1,2%)
Сільські вулиці	4	1	–	5 (6,2%)
Городи	2	–	–	2 (2,5%)
Всього	32	37	12	81 (100%)

Подяки

Користуючись можливістю хочу ще раз подякувати друзям і колегам В.М. Малишку, А.І. Стативи, І.А. Бугайову, В.М. Гриценку, М.Г. Тельпухову, В.М. Савостьяну за підтримку моїх досліджень та надані цінні відомості по міграціях і гніздуванню птахів.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев В.Т. (1998а). Материалы по биологии выпи и болотного луны на северо-востоке Украины. - Авифауна Украины. 1: 16-23.
- Афанасьев В.Т. (1998б). Птицы Сумщины. К.: УТОП. 1-93.
- Белик В.П., Москаленко В.М. (2018). Авифаунистические раритеты Сумского Полесья. 2. Non-Passeriformes. - Беркут. 27 (1): 1-38.
- Гавриш Г.Г., Кузьменко Ю.В., Мішта А.В., Коцержинська І.М. (2007). Фауна хребетних тварин Національного природного парку «Деснянсько-Старогутський». Суми: Козацький вал. 1-120.
- Дементьев Г.П. (1951). Отряд Сопы Striges или Strigiformes. - Птицы Советского Союза. Москва: Сов. наука. 1: 342-429.
- Кістяківський О.Б. (1957): Фауна України. Т. 4. Птахи. К.: АН УРСР. 1-432.
- Кныш Н.П. (2001). Заметки о редких и малоизученных птицах лесостепной части Сумской области. - Беркут. 10 (1): 1-19.
- Кныш М.П., Бугайов І.А., Малишок В.М. (2006). Нові дані про деяких рідкісних, маловивчених і залітних птахів Сумської області. - Екологія і раціональне природокористування. Суми: СумДПУ. 150-162.
- Ковшарь А.Ф. (2005). Обыкновенный козодой *Caprimulgus europaeus* (Linnaeus, 1758). - Птицы России и сопредельных регионов. Москва: КМК. 116-128.
- Курочкин Е.Н. (1982). Отряд Поганкообразные Podicipediformes. - Птицы СССР. Москва: Наука. 289-351.
- Матвиенко М.Е. (2009). Очерки распространения и экологии птиц Сумской области (60-е годы XX ст.). Сумы: Унив. книга. 1-210.
- Никифоров М.Е., Яминский Б.В., Шкляров Л.П. (1989). Птицы Белоруссии. Справочник-определитель гнезд и яиц. Минск: Вышейшая школа. 1-479.
- Приклонский С.Г. (2005). Домовый сыч *Athene noctua* (Scopoli, 1769). - Птицы России и сопредельных регионов. Москва: КМК. 16-28.
- Севастьянов В.И. (2016). Материалы по орнитофауне природного заповедника «Михайловская целина» в 1990-е гг. - Авифауна Украины. 7: 10-29.
- Скворцова Г.М. (2024). Нові дані про орнітологічну фауну міста Суми. - Орнітологічні дослідження в Україні: минуле, сучасність і перспективи. Мат-ли Всеукраїнської орнітол. конф. Харків. 134-137.
- Скляр О.Ю., Кныш М.П. (2016). Нові дані про рідкісних та маловивчених видах птахів Гетьманського національного природного парку та його околиць (Сумська область). - Беркут. 25 (1): 15-24.
- Смогоржевський Л.О. (1979): Фауна України. 5. Птахи. К.: Наукова думка. 1: 1-188.
- Сомов Н.Н. (1897). Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков: Тип. А. Дарре. 1-680.